

האם אין דוחק בהיתר המכירה לדעת המתירים?

במדור 'רביבים' המופיע בעתון 'בשבע' כתב הרב אליעזר מלמד בתקופה האחרונה אודות היתר המכירה. הרב מלמד חזר על כך ש"יסודותיו של היתר המכירה בשביעית איתנים, ואין בהם שום דוחק. יתר על כן ההיתר אינו נוטה לקולא אלא לחומרא, שכן מעיקר הדין בשעת הדחק היה אפשר להתיר לגמרי כל עבודה בשביעית, וק"ו כאשר העבודה נעשית ע"י גוי, והרבנים החמירו להצריך גם מכירה כדי להפקיע את השדות מחיובי שביעית, ואף לאחר המכירה החמירו לדרוש שהמלאכות שיסודן בתורה ייעשו ע"י נכרים".

לאחר קביעה מוחלטת זו, הוסיף וכתב: "ואכן אלה מהחרדים שמחרימים את היתר המכירה הולכים נגד כללי ההלכה, וחוטאים בביזוי התורה ובגדולי הרבנים, וחטאים זה נובע מחטאם היסודי ביחס למצוות ישוב ארץ ישראל". ובהערה לסיום המאמר הוסיף וכתב: "אפשר לדון ולפלפל בכל פרט ממה שכתבתי לחומרא ולקולא, אבל למיטב הבנתי הסיכום הזה מבטא באופן מאוזן את הסוגייה, ואילו עמדת החרדים היא לקבץ כל סברא אפשרית לחומרא, בניגוד לכלל כללי ההלכה" (רביבים עש"ק אמור תשע"ה).

מאמר זה הוא תגובה וביקורת על דבריו.

★ ★ ★

לא אבוא לדון בצדדים ההלכתיים של המאמר, אלא על הקביעה המוחלטת שהיתר המכירה אינו דחוק. קביעה זו הינה בניגוד מוחלט לכל גדולי הפוסקים (כולל הראי"ה קוק) שהתירו את היתר המכירה. ולכן אף קביעתו הנוספת ש"החרדים מקבצים כל סברא אפשרית לחומרא", וכי הם הולכים נגד כללי ההלכה, אינה נכונה. מאז שנת תרמ"ח, כאשר כתבו לראשונה להתיר את המכירה הרב ישראל יהושע מקוטנא, הרב שמואל מוהליבר והרב זנוויל קלפפיש, והסכים להיתרם הרב יצחק אלחנן, רבים הם מגדולי ישראל שחלקו על היתר המכירה. רבני ירושלים שבאותו דור – ובראשם המהרי"ל דיסקין, הרב שמואל סלנט, הרב חיים ברלין (בנו של הנצי"ב), הרב גימפל יפה שעלה לארץ בשנה תרל"ח והתיישב ביהוד, הרידב"ז, בעל בית הלוי (שו"ת בית הלוי ח"ג סי' א), הנצי"ב, רבי דוד מקרלין (שו"ת שאילת דוד סוף ח"א), בעל ערוך השלחן (ערוך השלחן העתיד, הוצאת מוסד הרב קוק, סוף סי' טו), ובדור שאחריהם – בעל החזו"א ועוד רבים מגדולי ישראל, חלקו על היתר המכירה. האם כל אותם גדולי ישראל, שראו את נימוקי המתירים וחלקו עליהם בתוקף,

הולכים נגד כללי ההלכה?! האם "החרדים" ההולכים בעקבות רבותיהם שחלקו בתוקף על היתר המכירה הם בכלל מבזי ת"ח?! (וראה עוד להלן בדברי הראי"ה באגרת תקנה).

לתלות את חטאם של החרדים "ההולכים נגד כללי ההלכה" ב"חטאם היסודי ביחס למצוות ישוב ארץ ישראל" היא אותה ההאשמה שבה האשימו בזמנו החלוצים את הרבנים. הרידב"ז בהקדמתו לחיבורו בית הרידב"ז התייחס ל"האשמה" זו שהרבנים החולקים על היתר המכירה לא איכפת להם מיישוב הארץ וממצבם של האיכרים, ודחה אותה בתוקף.

וכי הנצי"ב, שהיה מחובבי ציון ומדורשי ציון וחלק על היתר המכירה בתוקף, היה מכלל החוטאים במצוות ישוב ארץ ישראל?! וכך הוא כתב (אגרות ציון סי' ז): "ועל דבר השביעית, לא יאמר מעלת כבודו נרו יאיר שרבנים מחמירים ואינם יודעים ביישוב העולם ובצערם של ישראל בחוסר פרנסה. חלילה לומר כן, כל מה שאפשר להקל אין אנו מונעים מלהגיד ביושר, ומה שאי אפשר להקל - אין למעלת כבודו נרו יאיר להתרעם ולהקל בכבוד חכמי התורה, שהם הם המעמידים את הלאום ואת היהדות, ולולא גדולי תורה המתחזקים בכל דור ודור - כבר היה כל הלאום נשקע בגויי הארץ, ונשכח שם ישראל חס וחלילה".

אף הרב גימפל יפה, שהיה רב ברוז'ינאי בליטא ועלה בשנת תרל"ח והתיישב ביהוד וחלק על היתר המכירה בתוקף, וכי אף זה היה מחטאו היסודי במצוות ישוב א"י?

גם החזו"א, שחיזק וביסס את דעת החולקים על היתר המכירה, כתב באגרותיו שכבר הוכרע שמצוות ישוב א"י נוהגת אף בזה"ז, וקיים חיוב זה בגופו כשעלה בשנת תרצ"ג. תמוה מאוד לכתוב על החזו"א (רביבים ח' תמוז) "נמצא שיש בטעותיו של החזו"א פגיעה עצומה בגדולי רבני א"י, שלא זו בלבד שחלק עליהם כשהם היו רבני המקום וגדולים ממנו בחכמה, באחריות ובהבנת המציאות" וכו', וכי החזו"א לא היה מגדולי רבני א"י - אם לא הגדול שבהם¹ - לאחר עלייתו לארץ? וכי לא היו מרבני א"י שחלקו על היתר המכירה (כגון המהרי"ל דיסקין, ר' שמואל סלנט, הרידב"ז ור' חיים ברלין ועוד)? ומי מאותם רבני א"י התמסר לבירור מצוות התלויות בארץ כחזו"א, וחיבורו הגדול על סדר זרעים הלכה למעשה יוכיח. הרי החזו"א עמד בקשר רצוף עם הקיבוצים של פא"י ועודד אותם בישוב הארץ!

1 הגרי"י וינברג - שהיה ראש הסמינר לרבנים בברלין, והכיר הרבה מגדולי ישראל לפני השואה, ועמד אתם במו"מ הלכתי כמובא בספרי שו"ת שרידי אש, כתב על החזו"א: "ומה ששאל על דבר גדלותו של הגאון החסיד בעל החזו"א ז"ל - הגיון בריא וצלול, עומק העיון, אהבת הפשט, התרחק מן הפלפול המבריק במקום שאין לו אחיזה במשמעות הלשון, והעיקר, ישב עשרות בשנים בודד בחדרו ועבר על כל הש"ס והראשונים והפוסקים בעיון מתמיד עד שכל הלכה היתה ברורה לו וכו', בודאי הוא היה גדול הדור במקצוע ההלכה, וחסידיהו הוסיפה לו זוהר הקדושה, לא היה כמוהו לא בדורנו ולא בדורות הקודמים מזמן הגר"א ואילך" (שו"ת שרידי אש ח"א חלק חו"מ סי' קמח).

נמצא שהמחלוקת על היתר המכירה אינה מחלוקת "פוליטית" ח"ו, ואינה נובעת מתוך "חטא יסודי בהתייחסות למצוות ישוב א"י".

★ ★ ★

הרב אליעזר מלמד כתב שיסודותיו של היתר המכירה איתנים ואין בהם שום דוחק.

אך כאשר נעיין בדברי המתירים, ר' ישראל יהושע מקוטנא ור' שמואל מוהליבר ור' שמואל זנוויל קלפיש משנת תרמ"ט, נראה שהם התירו רק מחמת חשש פיקוח נפש. וכך הם כתבו: "...ואם נאסור עליהם לעבוד האדמה ולתקן הכרמים - תושם הארץ, ותיפוק מזה חורבן הקאלאניות [המושבות] חלילה, וכמה מאות נפשות ימותו ברעב. על כן להצלת נפשות והצלת ישוב ארצנו הקדושה מצאנו היתר לשנה זו ה'תרמ"ט". והוסיפו בזה תנאי: "נוסח השטר יכתב אצל הבי"ד בירושלים וע"פ הסכמתם". ור' יצחק אלחנן שקיים את ההיתר כתב: "ואם לא נבקש עצה והיתר יכול להיות כי תשם הארץ ח"ו, ויהיה חורבן להקאלניות חלילה, וזה נוגע להצלת מאות נפשות". והוסיף: "ובפירוש נאמר כי היתר זה רק לשנת תרמ"ט הבעל"ט אבל לא לשמיטות הבאות, שאז יצטרכו להיתר מחדש ולעיין... וד' יהיה בעזר עמנו שלא יצטרכו להיתר, וישמרו שמיטה כד"ת".

והראשון לציון ישא ברכה (אשר ערך את היתר המכירה בשנת תרמ"ט) כתב בספרו שמחה לאיש (קונטרס שנת השבע עמ' קז): "נדרשתי לאשר שאלוני... כי השרים הנדיבים המחזיקים בידם לא יסכימו לתת להם פרנסתם ולשלם מס המלך... מה יעשו ומי יפרנס אותם ואת אנשי ביתם... ולא יגוועו ברעב... ואיך לא יחרד לב איש וילפת לנגוע בקצה שנת השמיטה... ואולם קמי שמיא גליא כי לדאבון לבי חוששני מחטאת, כי לא יוכלו לעמוד בעצמם, לסיבת היותם גוועים ברעב... וכל זה אני כותב לפקע"ד ע"פ דברי השואל שאם לא יעשו תיקון וכו' דאיכא למיחש שיחרבו המושבות מאין יושב, לא הפסידא שלא יזרעו - שזו אינה פסידא כי אם הפסד חיצוני".

★ ★ ★

אף הראי"ה קוק שביסס את היתר המכירה, התייחס למכירה "כפירצה דחוקה ונתיב צר" (אגרת השמיטה באגרות ראי"ה אגרת רפז).

וכך כתב הראי"ה בשנת תר"ע למהרש"ם מברעזן (אגרות ראי"ה ח"א אגרת רז) שבהיותו בחו"ל היה תמה על המתירים היאך התירו את היתרם, ורק לאחר שהגיע לארץ וראה את שעת הדחק הגדולה של הישוב הוא הבין את הצורך בהיתר זה. הראי"ה הוסיף (אגרת קפט) שהוא בא למציאות קיימת בה היה נהוג היתר המכירה בפועל, ולצאת באיסור על המכירה הוא דבר שלא יתקבל, ולכן "מוטב שיאכלו ישראל בשר תמותות שחוטות ואל יאכלו בשר תמותות נבלות... ומוטב שיהיו שוגגים ואל יהיו מזידים" (וע"ע באגרת תקנה).

הראי"ה מונה שלושה נימוקים מדוע יש לסמוך על הצירופים של כמה טעמים

בהלכה להתיר את המכירה: א. סכנת פיקוח נפש של החקלאים; ב. כיון שהביסוס הכלכלי של הישוב היה יצוא היין ותפוזים, אם לא ישווקו לשווקים בחו"ל שנה אחת יאבדו השווקים והישוב עלול להתמוטט, ובנוסף הישוב היה תלוי בתמיכה הכספית של הברון, וכל תמיכתו בישוב הוא משום שהם בדרך לעצמאות כלכלית, והוא לא יהיה מוכן לכך שהישוב יאבד את השווקים בחו"ל מחמת שמירת השמיטה. ג. לאחר שכבר נהגו בהיתר המכירה, אם הרבנים יאסרו את המכירה החקלאים לא יעמדו באיסורי השביעית, והדבר יגרום לפוקרים לפרוק מעליהם כל עול המצוות, באומרם שא"א לישוב להתקיים עם שמירת תורה ומצוות, וכן שהרבנים יודעים רק להחמיר ולאסור כל דבר.

וכך כתב הראי"ה קוק למהרש"ם: "ואם לא היה העניין כ"כ נוגע לפיקו"נ ומניעת חורבן אה"ק והגברת ידם של פריצי עמנו, שהם חפצים דווקא שיצא הדבר ע"פ הרבנים באיסור, ואז יראו איך אין שומעין לרבני הדור, ויהיו מונים אותנו שרבני דור העבר הגאונים המפורסמים ז"ל ידעו יותר לדאוג בעד הישוב מגדולי דור זה ויהיה להם קרניים לנגח את הכל, אם לא היה כל זה היה בודאי ראוי לפני להתרחק כמטחויו קשת מכל הענין, ולא להכניס ראשי בין ההרים" (אגרת רז).

ומוסיף הראי"ה, שאף שאין לפקפק על היתר המכירה ואין להוציא עליו ועל ת"ח המתירים לעז, מ"מ יש ליחיד להחמיר, והרוצה להחמיר קדוש יאמר לו (אגרת שי), ודעתו הייתה מאוד נוחה מאלו שלא רוצים להסתמך על היתר המכירה (אג' רנב-רנג). ובאגרת רנג כתב הראי"ה שאף שאינו מסכים לדרכו של הרידב"ז "שהוא מערער על המתנהגים ע"פ הוראת החכמים משום ביטול מצוות ישוב א"י ולעז הראשונים, אבל בעצם העניין ניחא לי טובא שיימצאו שומרים גמורים כדת התורה הקדושה בלא הפקעה". ויתירה מזו, אם פקידי הברון ירצו לכפות את היתר המכירה על האיכרים הרוצים לקיים את המצווה ולשבות מעבודת האדמה, הוא יבטל את ההיתר ויכריז שזו שעת השמד שצריך למסור את הנפש (אגרת רלח, וע"ע אגרות רלו-רלז). וכ"כ באגרת תקנה "כיון שיש אוסרים ומחמירים, אם אחד שומע לי וסומך עלי יש לו איזה סמך, אבל אם אחר סומך על הגאון הרידב"ז האוסר ועוד כמה גדולים עמו, ודאי יש לו על מה לסמוך".

והראי"ה הוסיף על מה שטענו שהרידב"ז "מפיץ חרמות וקללות" על הסומכים על ההיתר: "אנכי אע"פ שאני מיקל אין לי כל יפוי כח להשפיע על אחרים שיעשו כהוראתי, מפני שגם אני מודה שלולא ההכרח יותר טוב לשמור שמיטה כהלכתה, ואני משתוקק לזה בכל לבבי ובכל נפשי, מה שאין כן המחמירים לפי דעתם הם מחויבים למחות בנוהגים להקל".

הראי"ה ראה בהיתר המכירה אמצעי כדי שבסופו של דבר כולם ישמרו שביעית כהלכתה בלי להזדקק להיתר המכירה. וכך כתב הראי"ה לרידב"ז באגרת תקנה: "ובאמת כל כוונתי וכו' רק לחזק וכו' קדושת השמיטה ג"כ, כי אם נתנהג להיכנס במצב החיים של המתישבים בקודש, ולהקל כמה דאפשר ע"פ הוראת ההפקעה במקום שאין דרך אחר, ועם כל זאת נעורר אותם באהבה להבינם שדרך זה דחוק

ומסוכן הוא וראוי לכל אשר זיק יראת שמים בלבבו להתרחק ממנו בכל יכולתו, אז רבים ילוו עלינו לקיים את המצוה כמאמרה".

ראוי לציין שהראי"ה קוק ראה שעיקר הצורך בהיתר המכירה הוא להפקיע קדושת הפירות כדי לאפשר את המסחר בפירות שביעית ואת היצוא לחו"ל, אך מחמת עבודות הקרקע הנצרכות לתבואה וגידול ירקות אין צורך בהיתר המכירה, כיון שאפשר לשבות מעבודות הקרקע ולדאוג לחקלאים לעזרה כספית מקרן שתוקם לצורך כך (אגרות קצו, רפט). יתירה מזו – הראי"ה כתב "כדי לקבוע קדושת שביעית לדורות אנו צריכים ראשית כל לכונן מוסד גדול, שיספיק לתמוך ביד כל בעלי השדות של מזרע תבואות זרעים וירקות וכיוצא בהן שאינם קשורים בקשרי מסחר, שאם אין ינתן להם סיפוק פרנסתם במשך שנה יוכלו לשבות" (אגרת רפט, ועיי"ש עוד בהרחבה בעניין זה איך לצמצם את היתר המכירה ו"שלא להשתמש עוד בשום הפקעה". אגב, ראוי לציין שאם בעלי השדות של תבואות זרעים וירקות ישבתו, הם יצטרכו לקנות ירקות בשנה השביעית מהנכרים). הראי"ה היה מוכן אף ליסוע לחו"ל כדי לאסוף כסף לתמוך בשומרי שביעית מבלי להזדקק להיתר המכירה (אגרת קצו).

הראי"ה קוק כשאר גדולי ישראל לא התיר מלאכות דאורייתא ע"י ישראל (וכך כתב על הזריעה "שאין שום צד ואופן בעולם לגלות בה שום היתר להיעשות ע"י ישראל" – אגרת רפז), והוא הקפיד מאוד כששמע שהיו מקומות שלא הקפידו על כך, והוא כתב להם שאם הם ימשיכו לעשות מלאכות דאורייתא הוא יבטל את היתר המכירה (אגרת רפז).

כמו כן מביע הראי"ה קוק את צערו על כך שצריך להשתמש בהיתר המכירה, שהרי אף אם אפשר לסמוך על היתר המכירה בשעת הדחק – מ"מ מפקיעים בזה את קיום מצוות השמיטה. הראי"ה קוק מדגיש שכל ההיתר הוא היתר זמני כהוראת שעה, ולכן הוא לא הרחיב בטעמי ההיתר כדי שההיתר לא יקבל אופי של היתר מרווח (אגרת שיא, שכג).

ונצטט רק מאגרת קעז – הכרוז הראשון של הראי"ה בשנת תרס"ט, בו קרא לחקלאים לעשות את היתר המכירה: "מאז החל הישוב החדש שלנו בארץ הקודש לעמוד על הקרקע, על עבודת האדמה, היתה שאלת השמיטה לשאלה רבה, כי מעמדנו רטוש והרוס הוא, אנו כעת רק המעוטרים באה"ק ורובה מיושבת מבני נכר, וכל עיקר פרנסת הישוב בנויה על משא ומתן של מסחר היין ויתר תבואת הארץ, וכאשר משני הטעמים היסודיים הללו ומטעמים אחרים רבים ועצומים א"א לנו בשום אופן לקיים מצוות השמיטה בכל חוקיה ומשפטיה לבטל לגמרי עבודת הקרקע ולהפקיר את כל הפירות ולהתנהג בהם בכל דין קדושת שביעית, כי לפי זה מוכרח הישוב כולו להיות נהרס לגמרי ח"ו בהפסק במשך השנה חיבורי המסחרים, והאכרים המעטים יהיו מוכרחים לעזוב את הארץ הקדושה אשר לא תוכל לפרנסם בעוניה מפני מיעוט אחינו ב"י הנמצאים בקרבה, ונשארו ח"ו המושבות שוממות ונעזבות".

ובסוף הכרוז הוסיף הראי"ה: "וזאת לדעת, שההיתר הנ"ל הנסמך על תיקון המכירה, שהוא נעשה רק בהוראת שעה ומצד ההכרח הגדול והעצום, לא ניתן

להשתמש בו כי אם במה שנוגע ממש לעיקר קיום המושבות ומעמדן באה"ק וכו', אבל בכל הדברים שאינם נוגעים לעיקר יסוד הישוב וכו' חלילה לסמוך על זה ההיתר שנאמר רק מחמת דוחק הזמן" וכו' (אגרת קעז).

וראה עוד באגרת תקכב: "ואע"פ שטעם יחידי אין על היתר זה בבירור, אבל מכל הסניפים יחד יוצא ענין ברור שאין כח עכ"פ למחות בחוזק יד במקום הפסד מיליונים ויסוד הישוב ע"פ הטבע והמצב". ועוד שם: "ומש"כ כ"ת שאגלה דעתי הוריתי רק הוראת שעה, באמת גם הוראת שעה לא הוריתי, רק סדרתי את העניין הנהוג שלא יהיה הפקר גמור, וכתבתי מפורש שהדבר תלוי בכח ב"ד יפה בכל שמיטה". וע"ע באגרות קעז, קפט, רז, רלב, רלו-רלט, רנב-רנה, רפז, שי-שיג, שיז-שיח, שלב, תקכב, תקנה, תרכ"ט, ובשו"ת משפט כהן סי' ס-סא, סד, סו, עא, עה, פו. לכן הראי"ה נמנע מלשלוח אתרוג מגידולי שנת השביעית לחו"ל; וכך כתב הראי"ה לרבי אברהם בנימין קלוגר (בנו של רבי שלמה קלוגר): "ובענין האתרוג, צר לי שא"א לי למלאת חפץ לבב הדר"ג שיחיה, שהוא גם חפץ לבבי... ושל ישראל, אע"פ שאני מיקל לאחרים מפני הדחק וחיי נפש ממש לסמוך על ההפקעה, מ"מ אני כשלעצמי אין לי עסק בפירות שביעית ח"ו, ואיך אתעסק להוציאם לחו"ל, ובפרט לגביה דמר שחזיתיה לדעתיה שהוא נוטה לחומרא בעיקר הענין, שאילולי גודל ההכרח והדחק ויסוד קיום ישוב אה"ק התלוי בזה הייתי ג"כ אומר כן" (משפט כהן סי' פו, וע"ע באגרות אגרת שלב).

ובאגרת לגרי"מ חרל"פ כתב הראי"ה שהוראה זו "דומה לתענית חלום בשבת, ולנזיר לדברי תוס' תענית יא, דאע"פ שהמצוה לדעתי היא גדולה מן החטא שיש כאן, מ"מ צד החטא צריך כפרה" (אגרת שע).

★ ★ ★

כל הלומד את כל מה שכתב הראי"ה באגרותיו ובתשובותיו ביחס להיתר המכירה, רואה בעליל שהראי"ה ראה את ההיתר כהיתר דחוק מאוד, וכל ההיתר הוא מחמת צירוף של כמה טעמים, ולכן הוא רק הוראת שעה. לכן המשפט "שיסודותיו של היתר המכירה איתנים ואין בהם שום דוחק", הוא לא כדעתו של הראי"ה.

הרבה מפורסקי זמננו נוקטים שגם המתירים הראשונים לא היו מתירים את המכירה כיום, כיון שהטעמים העיקריים של ההיתר לא קיימים בזמננו. וראה מאמרו של הרב אליעזר איגרא בעיתון בשבע כ"ז מרחשון תשע"ה, בו הוא מציין שבעבר 97% מהאוכלוסיה עסקו בחקלאות, אולם כיום רק 0.5% מהאוכלוסיה [כ-4000 איש] הם חקלאים. התוצר החקלאי הוא פחות מ-2% מהתל"ג של מדינת ישראל. בהשקעה של כאלפית אחוז (0.001%) מתקציב המדינה, הציבור יכול לדאוג לקיום מצוות השמיטה כהלכתה. וכך כתב שם: "אם היינו באים לגאון עוזנו מרן הרב קוק זצ"ל ואומרים לו, כבוד הרב, לשמור שמיטה כהלכתה יעלה כאלפית אחוז מתקציב המדינה, האם הוא היה ממשכן נפשו על היתר המכירה וגורם להפקעת מצוה כזו?!"